

**ІДЕОЛОГІЧНІ ОБМЕЖЕННЯ
БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1930-х – І ПОЛОВИНІ 1970-х рр.**

Федотова О. О.

ВСТУП

Протягом радянського періоду одним із напрямів діяльності органів політичної цензури в Україні окреслювалася боротьба з буржуазним націоналізмом. Сам термін уперше був застосований партійними інстанціями на етапі 1920-х рр. для позначення усіх інакодумців, які не погоджувалися з ідеологічною лінією, проваджуваною офіційною владою. Основним завданням більшовицького уряду стало формування нової безнаціональної спільноти людей під назвою «радянський народ» на основі принципів «пролетарського інтернаціоналізму» і «дружби народів». Вказаний ярлик досить часто застосовувався в аспекті розуміння українського буржуазного націоналізму як нацизму, хоча згадана дефініція не мала з останнім нічого спільного, оскільки не характеризувалася близькістю як до расизму, так і вождизму, властивих нацистській ідеології.

На початку 1930-х рр. комуністичний режим остаточно визначився щодо національного питання, перейшовши до втілення основних його положень на практиці. Будь-які прояви національного розглядалися виключно у негативному світлі та з позиції чужого радянській людині буржуазного впливу.

Ідеологічний контроль друкованої продукції став потужною зброєю радянського режиму в ході боротьби з різними формами ворожої «буржуазної ідеології». Докорінні зміни у реалізації національної політики обумовлювалися завданням викриття проявів «місцевого націоналізму», що був названий прямою загрозою для єдності СРСР. Вказаний політичний вектор сприяв завершенню процесу українізації та розгортанню наступальної кампанії, спрямованої проти української культури.

Загалом до категорії «українських буржуазних націоналістів» відносили абсолютно різних діячів сфери української політики,

науки, культури, як от: С. Петлюру, М. Хвильового, М. Грушевського, В. Винниченка, А. Шептицького та ін.

Згадана ідеологічна калька активно експлуатувалася у СРСР задля досягнення провідної мети – виховання заідеологізованої, покірної суспільної маси будівників комунізму.

Слід зазначити, що твори буржуазних націоналістів активно обмежувалися протягом усієї радянської доби як ті, що становили небезпеку для діючої влади. Такого роду книги заносилися до наказів та проскрипцій органів цензури, за якими надалі вилучалися з фондів відкритого читачького користування, та передавалися до спецфондів. У результаті того чимало цінних творів друку на десятиліття випали з наукового обігу.

1. Цензурування націоналістичних творів у 1930-х – 1940-х рр.

У контексті сталінської репресивної політики 1930-х рр. викриття «націоналістів» одночасно супроводжувалося систематичними виявленнями штучно надуманих «ворогів народу», переслідуванням та нищенням української інтелектуальної еліти.

1933 р. позначився переходом до головного етапу ідеологічного наступу на українську культуру. Передумовою для розгортання комуністичним режимом реакційно-погромних акцій стало зняття із займаної посади народного комісара освіти М. Скрипника, якого звинуватили у розробці антирадянської теорії «націонал-більшовизму». Будь-які завади на шляху реалізації політики індустріалізації і колективізації розумілися як наслідки «контрреволюційної» діяльності українських націоналістів. В результаті того на терені республіки відбулися масштабні арешти представників української інтелігенції¹.

Намагання віднайти «націоналістичні елементи» у різних галузях духовного життя суспільства стали важливим завданням діяльності партійних структур. Статус політичних в'язнів за участь в антирадянських націоналістичних та контрреволюційних організаціях отримали відомі українські літератори: В. Підмогильний, М. Куліш, Є. Плужник, М. Ірчан, Б. Антоненко-Давидович. Більшовицька влада жорстоко вчинила з письменниками П. Капельгородським, Д. Бузьком, М. Семенком, М. Зеровим, М. Ірчаном тощо, прирікши їх до фізичної страти. У цілому протягом 1934–1938 рр. на підставі штучно надуманих

¹ Петров В. Діячі української культури – жертви більшовицького терору (1920–1940 рр.). Київ: Вид-во «Воскресіння», 1992. 80 с.

політичних справ засудили більш як 50% дійсних членів і кандидатів-стажистів Спілки письменників України, переважно більшість з яких – знищили².

Активізація цензурного нагляду призвела до введення у практику роботи органів контролю рецензування як поширеної форми оцінювання друкованих видань, що спричинило запровадження цілого штату рецензентів та редакторів на різних ієрархічних рівнях влади. Зусиллями останніх тільки за 1933 р. з ідеологічним тавром «націоналістичного твору» було заборонено до постановки майже 200 театральних п'єс і 20 перекладних варіантів знаної світової класики³.

21 січня 1935 р. очільник республіканського Головліту І. Ткач у своїй службовій записці звертався до секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева з ініціативою щодо вилучення низки видань, які, з його точки зору, заслуговували на увагу в аспекті партійних настанов у справі виявлення принципово нових форм дворушництва і маскування, що активно використовувалися націоналістичними елементами⁴. Так, ішлося про факт вилучення журналу «Життя й революція» (№ 4 за 1934 р.) через включену до нього повість Я. Качури «Нащадок Богуна». На думку рецензента, під виглядом висміювання «українського фашиста» читацькій аудиторії на практиці пропонувався деталізований стратегічний план діяльності контрреволюційного «націоналістичного підпілля». Автор стверджував, що за прихованою, сатиричною формою оповіді письменник на справі співчував герою та звертався до вузької аудиторії, роз'яснюючи, що тактична лінія не мала відношення до викриття Богуна більшовиками, оскільки той «провалився» через зраду «у власному таборі»⁵. Наостанок уточнювалося, що твір з'явився не випадково, і став відповіддю письменника на переїзд радянського уряду до Києва.

Не менший інтерес органів цензури викликала публікація вченого, професора Цимермана «Літературні мріяння

² Костюк Г. Українське літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття: Збірник на пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Париж; Чикаго, 1962. С. 185–216.

³ Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета. Бахмутський шлях. 2001. № 1-2. С. 84–110.

⁴ ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6646. Арк. 17.

⁵ Там само.

В. Білінського» за 1934 р. у літературно-мистецькому місячнику «Радянська література» (№ 9–10). На думку І. Ткача, стаття містила наклеп на соціалістичну літературу, оскільки характеристика, надана В. Білінським літературному процесу миколаївської доби, екстраполовалася на радянський ґрунт, з чого робився висновок про відсутність в СРСР пролетарської літератури як такої⁶. Відповідно до того підсумовувалося, що автор під науковими розмірковуваннями насправді приховав інші мотиви дослідження.

Дописувач також зупинився на розгляді праці історика О. Оглоблина «Нариси з історії капіталізму на Україні» як подовжувача справи звинувачених 1930-1931 рр. у «націоналістичному ухилі» дослідників М. Яворського і М. Слабченка. Очільник Головліту висловлював переконання щодо цілеспрямованого випуску в світ видавництвом означеної «ідейно-ворожої праці» із закликком у передмові опанувати мистецтво ведення боротьби «і на ідеологічному фронті...» задля повного подолання «усього ворога», виходячи з рекомендацій О. Оглоблина⁷. Отже, розглянуті у документі твори пропонувалося обмежити.

Наступними роками ідеологічні вилучення друкованих видань набрали таких обертів, що Головліт не встигав у проскрипційних списках відображати усі зміни курсу радянської держави. Останнє зумовило прийняття авторських заборон за універсальною схемою, коли обмежувалися усі без винятку публікації певної особи, що побачили світ за всі роки та всіма мовами.

Суспільне невдоволення загальнополітичною лінією, яку впроваджував на практиці більшовицький уряд, спричинило здійснення комуністичною владою в ході «Великого терору» вкрай репресивних заходів, що мали супроводжуватися «...санациєю радянського суспільства від небажаних осіб»⁸

1938 р. з'явився список №9 «Бібліографія буржуазно-націоналістичної літератури», який сформували твори авторів – «ворогів народу». Так, до даного реєстру увійшла розвідка О. Бадана-Яворенка «Закарпатська Україна: соціально-економічний нарис» (Х., 1929), упорядкований ним альманах письменників Закарпаття «Ґруні степам» (Х., 1930) тощо. Наведені у переліку «шкідливі» та

⁶ Там само. Арк.18.

⁷ Там само.

⁸ Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2011. №1. С. 176.

«націоналістичні» книги, зважаючи на відсутність в них «теоретичної цінності», підлягали вилученню⁹. Того ж року органами цензури був введений у дію ще один проскрипційний список під назвою «Художньо-літературні збірники з віршами, оповіданнями, повістями ворогів-націоналістів», наведені у якому твори мали бути вилучені як «ворожі соціалістичному побутові». Скажімо, забороні підлягала збірка «Жовтневі квіти» (Х., 1924), яку сформували оповідання «ворогів народу» А. Паніва, Г. Коцюби, Г. Епіка, І. Кириленка, Г. Шкурупія, В. Атаманюка, М. Хвильового та ін.¹⁰

Обмеження творів буржуазних націоналістів активізувалося по завершенні II світової війни, стимулом для чого стало прийняття 1946 р. ЦК ВКП(б) розгромної постанови «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», спрямованої проти творчості А. Ахматової та М. Зощенка. Саме на цей період припадає початок політичної кампанії у галузі культури, ініціатором якої став секретар ЦК ВКП(б) з ідеології А. Жданов. Влітку 1946 р. у контексті «ждановщини» українських комуністів звинуватили у неправильному веденні кадрової політики в інтелектуальній сфері життя суспільства, де мали місце прояви «буржуазно-націоналістичної» ідеології. У відповідь на означену критику ЦК КП(б)У прийняв серпневу постанову «Про перекручення й помилки у висвітленні історії української літератури». Восени партійними органами було обнародовано директиви «Про журнал сатири й гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення», які фактично призвели до знецінення усіх попередніх національно-культурних досягнень¹¹.

Відповідно до вказаних настанов начальник Головліту УРСР К. Полонник у службовій записці від 14 жовтня 1946 р. інформував компартійні інстанції про випадки виявлення цензорами в ході суцільної перевірки бібліотечної мережі республіки праць М. Грушевського та В. Винниченка, відсутніх у наказах і списках органів контролю на вилучення за попередні роки¹². З урахуванням останніх вказівок щодо очищення масивів видань від

⁹ ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 15. Арк. 232.

¹⁰ Там само. Арк. 236.

¹¹ Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2011. № 1. С. 218.

¹² ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2814. Арк. 9.

націоналістичних творів вносилися пропозиція вилучити усі книги згаданих діячів. Прохання К. Полонника було швидко задоволено, оскільки вже 26 жовтня партійні органи надали відповідні санкції на вилучення творів як з бібліотечної, так і книготорговельної системи.

Стосовно до реалізації Головлітом нового напрямку роботи з контролю букіністики аналогічні перевірки провадилися й у мережі букіністичних магазинів. Влітку 1947 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про контроль за торгівлею букіністичною літературою», згідно з якою передбачалося до 1 серпня повністю вилучити з книжкового ринку усі ідеологічно-шкідливі твори друку¹³. Проте під час виконання даного розпорядження констатувалися нові факти засміченості установ націоналістичною літературою. Зокрема, працівник бібліотеки Державного історичного архіву УРСР продав букіністичному магазину № 3 м. Києва комплект дублетних примірників наукового історико-філологічного журналу «Київська старовина», на сторінках якого були опубліковані статті «буржуазного націоналіста» С. Петлюри. За вказану провину згаданому співробітнику та вченому секретарю установи оголосили догани, а очільника архіву Стрельського – звільнили з роботи¹⁴.

9 липня 1947 р. партійні органи оприлюднили директиву «Про стан бібліотек та заходи по покращенню їх роботи», зорієнтовану на вдосконалення перевірки складу бібліотечних фондів. Означені рейди охопили усі бібліотеки республіки. Про результати роботи з перегляду книжкових масивів бібліотечних установ м. Києва дізнаємось з доповідної записки начальниці Київського Обласного Управління в справах літератури і видавництва Г. Ревенко. У документі, зокрема, йшлося про те, що під час наскрізної перевірки була встановлена «значна засміченість» багатьох фондів націоналістичною літературою, передусім Театрального інституту, Академії Архітектури, а також Музею Т. Шевченка. Повідомлялося, що з бібліотек цих установ «... вилучені книги, де перекручувався характер творчості великого поета-демократа», трактуючи його в націоналістичному й шовіністичному дусі; твори В. Петрова, Богдана Лепкого, твори Д. Донцова «Похід Карла XII на Україну», «Гетьман» – 1918 р., де говориться про боротьбу Скоропадського з москалями-більшовиками, «Книжка про Німеччину», Лейпціг 1920 р. У передмові цієї книги видавництво ставить собі за мету

¹³ Там само. Спр.4501. Арк. 52.

¹⁴ Там само. Арк. 54.

“видати збірку ілюстрованих розвідок”, яка дозволила б новоприєданому українському приятелеві взглянути глибше в політичне, господарське й культурне життя Німеччини”¹⁵.

Загальну інформацію про стан перегляду бібліотек 4 грудня 1947 р. у доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У К. Литвина надав начальник Головліту УРСР К. Полонник Як повідомлялося дописувачем, найбільш «засміченими» націоналістичною літературою виявилися такі бібліотеки:

1) Київського театрального інституту, де обмежили 220 видань, серед яких були твори «небажаних авторів» та журнали «Українська хата» й «Дзвін».

2) Полтавського педагогічного інституту, з якого цензори вилучили 1070 примірників книг і періодики.

3) Села Старовірівка Харківської області.

4) Філіалу наукової бібліотеки у м. Сталіно, де перевіряючі виявили низку книг, що містили портрети ворогів народу та посилання на їх промови.

5) Миколаївського інституту удосконалення вчителів, з якого цензори вилучили 885 видань.

6) Ужгородської лікарні, де було віднайдено й вилучено 630 «шкідливих» книг та 2442 примірники журналів. Зауважувалося, що вказана бібліотека не зареєстрована в облвідділі культурно-освітніх установ та перевірялася обллітом вперше.

7) Черновецького історичного музею, у якому при розібранні незаінвентаризованих фондів цензори вилучили близько 1000 книг, серед яких виявили журнали видавництва «Червона калина», «Націоналіст», «Самостійник», твори місцевого видавництва «Руська бесіда», релігійну періодику.

8) Уманського сільськогосподарського інституту, де з нерозібраного фонду, «існування якого було приховане від органів цензури», було обмежено й конфісковано майже 200 політично-ворожих книг, серед яких називалися: «Кіт у чоботях» М. Хвильового, «За землю» П. Лісового, вибрані новели А. Любченка та ін.¹⁶

Подальшими роками кількість очищувальних заходів із пошуку націоналістичної літератури на терені УРСР продовжувала невпинно зростати, перетворюючись на масштабну ідеологічну

¹⁵ Там само. Арк. 56.

¹⁶ Там само. Арк. 125.

вакханалію. Інтенсивність даної кампанії знизилася лише 1953 р. після смерті Й. Сталіна.

2. Контроль «націоналістичного друку» в УРСР протягом 1950-х – І половини 1970-х рр.

Під час хрущовської відлиги діяльність органів цензури мала подвійний характер, оскільки разом з демократичними тенденціями, пов'язаними із переглядом творів реабілітованих осіб, тривали також подальші цензурні заборони ідеологічно-шкідливої літератури. У зв'язку з тим 31 березня 1958 р. завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК М. Хворостяний інформував партійну верхівку про випадки просування читацькій аудиторії політично-шкідливих творів реабілітованих авторів. Констатувалося, що в Державній публічній бібліотеці Академії наук УРСР на фоні повернення зі спецфонду лише за 1956 р. – 6589 видань, мали місце й факти поновлення небажаних книг. Як приклад, наводився дозвіл для відкритого користування «застарілих» видань за авторством «українських буржуазних націоналістів» В. Винниченка, М. Грушевського, С. Єфремова, а також інших діячів. На підставі того, що роботи згаданих осіб були позбавлені «теоретичної цінності», передання їх до загальних бібліотечних фондів вважалося нерациональним¹⁷.

Відповідно до важливості моменту Головліт УРСР почав реалізовувати новий напрям роботи з контролю надходжень зарубіжної україномовної літератури. У квітні 1958 р. начальник Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР П. Романов звітував секретарю ЦК КПУ С. Червоненку про випадки виявлення націоналістичних матеріалів, надісланих до УРСР поштовим зв'язком. Зокрема, йшлося про передплату на поточний рік Українським товариством культурного зв'язку із закордоном емігрантської літератури антирадянського характеру, серед якої нараховувалося понад 20 назв періодичних видань, випущених націоналістичними організаціями Франції, Канади, США, ФРН та Англії (газети «Сучасна Україна», «Вперед», «Вільна Україна» тощо). Вказувалося, що раніше цензурним відомством подібні твори друку надавалися лише в ЦК компартії союзних республік задля організації ефективної контрпропаганди¹⁸.

¹⁷ Там само. Оп. 24. Спр. 4697. Арк. 72.

¹⁸ Там само. Арк. 80.

У 1960-х рр. до категорії літератури, що не підлягала перегляду, традиційно зараховували націоналістичні видання. Скажімо, за вимогою відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, влітку 1962 р. Державною публічною бібліотекою УРСР на допомогу у посиленні контрпропагандистської діяльності був підготовлений спеціальний перелік творів закритого режиму користування під назвою «Про націоналістичний ухил Хвильового», який сформували 8 літературознавчих праць, присвячених творчості письменника, а також робота М. Хвильового «Думки проти течії. Памфлети» (К., 1926)¹⁹. Вказаний список став безпосереднім віддзеркаленням національної політики соціалістичної держави та її антиукраїнської спрямованості.

Поступова зміна курсу та відхід від демократичних реформ негативно позначилися на різних сферах життя тогочасного соціуму, особливо в ході намагань діючої влади у 1962–1963 рр. зробити їх цілком підконтрольними. Серпневий пленум ЦК КПУ ознаменував собою початок наступу на представників творчої інтелігенції, яка виступала рушійною силою українського правозахисного руху. В результаті того покоління молодих літераторів стало об'єктом жорсткої критики.

Влітку 1964 р. на союзному рівні було прийнято постанову «Про заходи з поліпшення видавничої діяльності й усунення недоліків у книжковій торгівлі», одним з положень якого диктувалося, аби випуск книг і брошур реалізовувався виключно через книжкові видавництва (виняток становили науково-технічні матеріали)²⁰.

Суттєва роль в ході функціонування інститутів цензури відводилася контролю за змістовим наповненням періодичних видань. Так, у службовій записці від 24 березня секретаря ЦК КПУ А. Скаби, адресованій П. Шелесту, говорилося про розміщення 14 березня на шпальтах газети «Радянська Україна» вірша під назвою «Дума канадського українця», надісланого з Канади автором П. Собків. По факту публікації повідомлялося, що редакція сприяла поширенню «політично шкідливого, націоналістичного твору», у якому опосередковано був вміщений «...заклик до боротьби з москалями, ляхами та євреями»²¹, що складався на підставі прочитання перших літер кожного з рядків оригіналу. Виданням

¹⁹ Там само. Спр. 5587. Арк. 48.

²⁰ Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. Сучасність. 1994. № 6. С. 104–117.

²¹ ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6001. Арк. 34.

ставилися за провину відсутність належної перевірки інформації про автора вірша, а також втрата політичної пильності у процесі з'ясування літературної форми твору.

На початку 1970-х рр. діяльність органів цензури позначилася посиленням ідеологічного нагляду за літературою, що надходила з закордону. У звіті про роботу 4-го відділу Головного управління по охороні державних таємниць в пресі при Раді Міністрів УРСР за 1970 р. М. Настеки йшлося про наслідки контролю націоналістичних видань, де у «викривленому» світлі зображувалися відносини між народами СРСР та описувалося явище російського колоніалізму²². Констатувалося, що буржуазні націоналісти «ідейно слабкі» твори, критично оцінені радянською літературознавчою наукою, навмисно намагалися представити як «найбільше досягнення сучасного літературного процесу». У якості прикладу «буржуазно-націоналістичними авторами» наводилися факти наступу літературної реакції на творчість О. Солженіцина. На думку доповідача, націоналістичні сили спекулювали згадками про необґрунтовані соцреалістичні настанови, режимну критику, а також залякування адміністративними заходами з боку радянської влади.

Особливий наголос робився на підготовці «націоналістичного друку» до 100-річного ювілею зі дня народження В. Леніна. За інформацією дописувача, чимало груп українського буржуазного націоналізму обговорювало, у зв'язку з тим, певні аспекти «програми антирадянських дій». Найбільш небезпечною для офіційної влади вважалася робота, проваджувана Організацією українських націоналістів за кордоном (ОУН), яка провела 1969 р. «зборище» (Четвертий Великий Збір ОУН – О. Федотова) своїх учасників. Так, занепокоєння партійних діячів викликали обговорювані в останній день засідання даного заходу тези, як от: «Становище в світі», «Становище в СРСР», «Становище на Україні», «Резолюції та постанови до становища в СРСР та на Україні», «Український націоналізм», «Українська внутрішня політика», «Українська суспільно-громадська дійсність та український націоналістичний рух»²³.

Вказувалося, що націоналістична друкована продукція Головлітом повністю конфісковувалася, за винятком примірників,

²² ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 1. Спр. 133. Арк. 45.

²³ Там само. Арк. 46.

які надсилалися до ЦК КПУ (3 штуки), КДБ (3 штуки), а також до Міністерства іноземних справ УРСР, Ради Міністрів УРСР, Товариства «Україна», Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ, Комітету в справах друку при Раді Міністрів УРСР – по 1 примірнику.

Навесні 1973 р. об'єктом цензурування став бібліографічний показник «Українське радянське карпатознавство», підготовлений 1972 р. Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР²⁴. У таємному рапорті до ЦК КПРС секретаря ЦК КПУ В. Маланчука №3/41 від 29 квітня 1973 р. повідомлялося, що посібник уклав старший науковий співробітник, кандидат історичних наук Я. Прилипко, за редакції заступника директора інституту, кандидата історичних наук В. Зініча. Названі особи звинувачувалися у «серйозних ідейних помилках», пов'язаних із включенням до видання, разом із творами радянських дослідників, праць «українських буржуазних націоналістів» (наприклад, В. Щербаківського, С. Єфремова, К. Грушевської, В. Кубійовича тощо), а також деяких екс-співробітників установи, знятих свого часу з роботи за «невірні погляди». Внаслідок обговорення даної ситуації на засіданні бюро Київського обкому партії було вирішено за «відхід від класових позицій» виключити з партії В. Зініча та оголосити сувору догану директорові установи М. Сиваченку, із зняттям обох вчених із займаних посад. До відповідальності притягнули секретаря партбюро інституту О. Костюка. Зазначалося, що Президія АН УРСР також розглянула окреслене питання та зобов'язала очільників усіх наукових установ підвищити контроль за науковим та ідейно-теоретичним рівнем підготовки друкованої продукції.

У травні того ж року Закарпатським обкомом КПУ була прийнята постанова «Про помилки у статтях, опублікованих в “Карпатському збірнику” (Москва, 1972 р.)», про що секретар обкому Ю. Ільницький рапортував до ЦК КПУ. Підставою для того став випуск видавництвом «Наука» згаданої етнографічної збірки, присвяченої багатонаціональній культурі та побуту населення Закарпаття. Книгу склали різнопланові за своїм наповненням статті. Проте наголошувалося, що автори приміщених розвідок (І. Гроздова, М. Тиводар, Н. Граціанська, Т. Філімонова, М. Шун)

²⁴ Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / упоряд., ред. Ф. Зубанича; передм. В. Яворівського. Київ: Вид. центр. «Просвіта», 1998. С. 506.

припустилися ряду помилок, висвітливши «з об'єктивістських позицій» як сторінки минулого, так і тогочасного життя регіону. Авторам ставилися за провину: відсутність критичного аналізу «антинаукових і буржуазно-націоналістичних» теорій, у яких минуле зображувалося в ідеалізованій формі; приховування класових протиріч; зумисне перекручення проблемних аспектів етнічної історії²⁵. Підкреслювалося, що вчені М. Мандибура та М. Тиводар не лише свідомо вдалися до замовчування згаданих питань, але й неодноразово посилалися у власних розвідках на видання «махрового реакціонера», «поплічника Гітлера», «наклепника» на СРСР, представника буржуазно-націоналістичного руху В. Кубійовича²⁶.

Дослідникам дорікали «некритичним» використанням буржуазних статистичних даних, наприклад, у бік перебільшеного показу чисельності мешканців угорської національності в містах Рахові, Хусті тощо. Сумнівам піддавалися також показники щодо кількості етнічних німців, проживаючих на Закарпатті. Суттєвою провиною авторів називалася відсутність у показі життя й побуту трудящих даної області результатів «торжества» національної політики КППС в умовах досягнень соціалістичного устрою радянської держави.

Найбільше зауважень дісталось на адресу статті І. Гроздової під назвою «Етнічна специфіка угорців Закарпаття», де розглядалося питання запису національності у змішаних сім'ях. На думку вченої, у минулому превалювала практика запису дітей угорцями, далі стали записувати українцями, або ж в родині іноді фіксували національність одних дітей як угорців, а інших – як українців (за віросповіданням батьків). Останнє положення явно суперечило радянській національній політиці, як і не сприймався опис специфіки побуту карпатського населення (наприклад, традиції випікання господарками домашнього хлібу замість придбання його в державних магазинах тощо). Суттєві закиди на рахунок «перекручення» ряду тверджень стосувалися також дослідження Н. Граціанської «Сучасні культурно-побутові процеси у словаків Закарпаття», де примусову «чехізацію і словакізацію» місцевого українського населення регіону часів панування «чехословацького буржуазного режиму» авторка помилково видала за піклування правлячого уряду про розвиток словацького населення. У цілому

²⁵ Там само. С. 507.

²⁶ Там само.

наведені положення називалися «ідеалізуючими історичне минуле» та «волюнтаристськими». На підставі того бюро обкому компартії України констатувало, що викриті помилки перешкождали процесу зближення націй на терені СРСР, оскільки не допомагали здійсненню парторганізаціями області справи щодо виховання населення відповідно до марксистсько-ленінських настанов «дружби народів», «соціалістичного патріотизму» й «братнього інтернаціоналізму».

На тому етапі Головліт УРСР звернувся до партійних органів із пропозицією розширення та поповнення списку осіб, усі твори яких підлягали вилученню, прізвищами авторів – учасників «ворожій діяльності українських буржуазних націоналістів», які протягом «...Вітчизняної війни співробітничали з німецько-фашистськими окупантами»²⁷. Підкреслювалося, що вказані особи, відомі своєю антирадянською налаштованістю, згадувалися у низці наукових праць, як от: бібліографічному покажчику «Видання АН УРСР (1919–1967). Суспільні науки»; посібнику «Розвиток радянської археології на Україні (1917 – 1966)», укладеному І. Шовкоплясом, та інших²⁸. Ураховуючи викладені аргументи, М. Поздняков просив дозволити повне вилучення з бібліотек загального користування і книготорговельної мережі республіки усіх творів за авторством І. Багряного, А. Любченка, І. Огієнка, О. Оглобліна, Н. Полонської-Василенко, Р. Смаль-Стоцького, Д. Солов'я, П. Феденка, В. Чапленка, К. Штепи²⁹. Ініціатива очільника цензурного відомства зустріла підтримку у верхах і наприкінці січня 1974 р. означений перелік було затверджено.

Наступний рік став історично значущим з точки зору закладання нових правових засад у напрямку подальшої реалізації громадянських свобод. Підписання Гельсінських угод сприяло докорінним змінам ситуації із декларування прав членів суспільства як на союзному, так і на республіканському рівнях. Це змусило представників інтелектуальної сфери вперше замислитися над можливістю впровадження заявлених демократичних принципів на практиці. Проте, варто зазначити, що твори «буржуазних

²⁷ ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 876. Арк. 184.

²⁸ Бажан О. Українознавчі дослідження під пресом ідеологічних репресій в 1970–1980-х роках. Краєзнавство. 2008. № 1. С. 45–55.

²⁹ ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 876. Арк. 184.

націоналістів» (наприклад, В. Винниченка) знаходилися під забороною практично до останнього моменту існування інститутів радянської цензури.

ВИСНОВКИ

Отже, на підставі отриманих результатів можна зробити ряд висновків. У 1930-х рр. в ході боротьби на території Радянської України з «місцевим націоналізмом» твори друку за авторством репресованих діячів розглядалися органами цензури як носії ворожої ідеології. Однією з форм нагляду за націоналістичною літературою стало її рецензування з наданням оціночної характеристики для подальшої заборони та вилучення. В ході масового терору твори репресованих осіб фіксувалися у проскрипційних списках та піддавалися тотальній забороною, що було подовжено й у післявоєнний час. Відповідно до партійних настанов щодо очищення масивів видань від націоналістичних творів у II половині 1940-х – на початку 1950-х рр. здійснювалися наскрізні перевірки бібліотечної та книготорговельної мережі. Видання за авторством буржуазних націоналістів шукали також у букіністичних магазинах республіки. Означені «очищувальні» заходи було призупинено лише зі смертю Й. Сталіна.

Під час хрущовської відлиги робота органів цензури мала подвійний характер, оскільки наряду з демократичними процесами, що супроводжувалися переглядом творів реабілітованих осіб – жертв сталінських репресій, тривали подальші обмеження праць буржуазних націоналістів. Головлітом було заборонено поновлення бібліотеками республіки низки видань за авторством націоналістичних елементів на підставі «застарілості» книг, із рекомендацією подальшого зберігання у спецфондах. Наприкінці 1950-х рр. Головліт УРСР почав контролювати надходження зарубіжної україномовної літератури, зокрема емігрантських періодичних видань, випущених націоналістичними організаціями. На етапі 1960-х рр. виявлення «буржуазно-націоналістичних творів» набрало актуальності у контексті посилення контр-пропагандистської роботи, що знайшло вияв у складанні тематичних списків книг, які зберігалися у спецфондах. Ретельно перевірялося також змістове наповнення періодики на предмет запобігання публікації націоналістичних матеріалів зарубіжних авторів. У 70-х рр. суттєва увага приділялася виявленню та обмеженню друкованих видань, що розсилалися українськими

«буржуазно-націоналістичними організаціями» з закордону. Головліт також здійснював ідеологічний контроль праць системи Академії наук УРСР щодо включення до них творів «націоналістичних елементів». Друкована продукція, видана у республіці, перевірялася на предмет ідеологічної відповідності. Цензурне відомство періодично переглядало та ініціювало прийняття нових авторських списків українських буржуазних націоналістів, усі книги яких підлягали вилученню з бібліотек загального користування і книготорговельної мережі.

АНОТАЦІЯ

Метою статті є з'ясування основних тенденцій контролю буржуазно-націоналістичної літератури в УСРР-УРСР протягом 1930-х – I половини 1970-х рр. Методологія дослідження базується на принципах історизму, науковості, достовірності, системності. У процесі роботи використано методи: історико-генетичний, проблемно-хронологічний, джерелознавчого аналізу, аналітичний, теоретичного узагальнення. Показано, що у 1930-х рр. в ході «викорінення» на території Радянської України «місцевого націоналізму» твори друку за авторством репресованих діячів розглядалися органами цензури як носії ворожої ідеології. Однією з форм нагляду за націоналістичною літературою стало її рецензування з наданням оціночної характеристики задля подальшої заборони. В ході масового терору твори репресованих осіб фіксувалися у проскрипційних списках та піддавалися тотальній забороні, що було подовжено й у післявоєнний час. У II половині 1940-х – на початку 1950-х рр. здійснювалися наскрізні перевірки бібліотечної, книготорговельної та букіністичної мережі на предмет виявлення націоналістичної літератури. В ході хрущовської відлиги робота органів цензури мала подвійний характер, оскільки наряду з демократичними процесами, що супроводжувалися переглядом творів реабілітованих осіб – жертв сталінських репресій, тривали подальші обмеження видань «буржуазних націоналістів». Наприкінці 1950-х рр. Головліт УРСР почав відстежувати надходження зарубіжної україномовної літератури, зокрема емігрантських періодичних видань, випущених «націоналістичними організаціями». На етапі 1960-х рр. виявлення буржуазно-націоналістичних творів набрало актуальності у контексті посилення контрпропагандистської роботи, що знайшло вияв у складанні тематичних списків творів, які зберігалися у

спецфондах, та контролі змістового наповнення періодики. Протягом 1970-х рр. органи цензури наглядали за дотриманням «ідеологічної чистоти» матеріалів, що надсилалися до УРСР зарубіжними «буржуазно-націоналістичними організаціями»; тематикою праць системи Академії наук УРСР; книжковою продукцією видавництва республіки, а також готували авторські списки «українських буржуазних націоналістів», книги яких підлягали повній забороні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. № 1. С. 156–234.

2. Бажан О. Українознавчі дослідження під пресом ідеологічних репресій в 1970–1980-х роках. *Краєзнавство*. 2008. № 1. С. 45–55.

3. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.: іл.

4. Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. *Сучасність*. 1994. № 6. С. 104–117.

5. Білокінь С. На полицях спецфондів у різні роки. *Слово і час*. 1990. № 1. С. 69–76.

6. Блюм А.В. Запрещённые книги русских писателей и литературоведов. 1917 – 1991: (индекс советской цензуры с комментариями). Санкт-Петербург: Санкт-Петерб. гос. ун-т культуры и искусств, 2003. 403 с.

7. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929–1953. Спб.: Академич. проект, 2000. 312 с.

8. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. Москва: РОССПЭН, 2002. 400 с. URL: Декреты советской власти. Москва: Политиздат, 1975. Т. 7. 386 с.

9. Знищити український націоналізм на теоретичному фронті. Харків, 1934. 158 с.

10. Касьянов Г. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці. Віче. 1994. Ч. 10. С. 116–120.

11. Костюк Г. Українське літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття: Збірник на пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Париж; Чикаго, 1962. С. 185–216.

12. Малишевський І. Монолог над могилою Головліту: [цензура в тоталітарні часи]. *Урок української*. 2000. № 10. С. 6–11.

13. Мишанич О. Українська література під забороною: 1937–1990. *Літературна Україна*. 1994. 18 серп.

14. Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.). Київ: Стилос, 1998. 320 с.

15. Очеретянко В. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20–30-ті роки. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 1999. № 1/2. С. 128–141.

16. Петров В. Діячі української культури – жертви більшовицького терору (1920–1940 рр.). Київ: Вид-во «Воскресіння», 1992. 80 с.

17. Погребняк В. Репресовані книги. *Соціалістична культура*. 1989. № 9. С. 8–9.

18. Советская печать в документах: сб. док. Москва: Госполитиздат, 1961. 560 с.

19. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917–1990 рр.). Київ: Парламентське вид-во, 2009. 352 с.

20. Хоскінг Д. История Советского Союза 1917–1991: [пер. с англ.]. Смоленск, 2000. 512 с.

21. ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф.166. Оп.1. Спр.133. Арк.44–48.

22. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.16. Спр.15. Арк. 231–235.

23. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.16. Спр.15. Арк. 236–238.

24. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.20. Спр.6646. Арк.17–18.

25. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.23. Спр.2814. Арк.9.

26. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.23. Спр.4501. Арк.51–52.

27. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.23. Спр.4501. Арк.54.

28. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.23. Спр.4501. Арк.54–58.

29. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.23. Спр.4501. Арк.124–127.

30. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.24. Спр.4697. Арк.66–75.

31. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.24. Спр.4697. Арк.80.

32. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.24. Спр.5587. Арк.48.

33. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.24. Спр.6001. Арк.34.

34. ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.25. Спр.876. Арк.184.

35. Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / упоряд., ред. Ф.Зубанича; передм. В.Яворівського. Київ: Вид. центр. «Просвіта», 1998. 784 с.

36. Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета. *Бахмутський шлях*. 2001. № 1-2. С. 84–110.

Information about the author:

Fedotova Oksana Olehivna,

Doctor of Historical Sciences, Senior Research Officer,
Professor at the Department of Public Administration and Law

Kyiv University of Culture

36, Evgeny Konovalts str., Kyiv, 01113, Ukraine